

תרבות וספרות

יום שישי באדר תשס"ו 10 במארס 2006

הלל וייס

יחסים פתולוגיים בין יהודים לגויים

ב-1943, תחת הכותרת "הלב והעיניים", כמין הסבר למערכת היחסים הפתולוגית, הסאדו-מאוכיסטית, של יהודים וגויים. גם ביצירות מרכזיות יותר על השואה, כמו "כיסוי הדם", עולה המוטיב של בת ישראל שנתעברה מגוי וילדה רשע, שאפשר שהוא היטלר. ב-1943 הגיב עגנון באופן גלוי לראשונה על השואה, בסיפור שהוא משל, "הארונות והרוכל", שבו שבה ועולה הפתולוגיה הסימביוטית. אזכור "הארונות והרוכל" עונה על השאלה מדוע נזכר עגנון מקץ שנות דור ב"אסתרקה" וגאלה לכתביו העבריים.

לעומת זאת, את "המלך שאול וואהל" גזו עגנון לחלוטין, ובכל כתביו אין שאול וואהל נזכר אפילו פעם אחת. בסופו של דבר פדה עגנון את הסיפור הזה בסיפור עממי מבוסס יותר ועתיק יותר, המתייחס לאותו מוטיב. מאיר בלבן, שאינו מוכיר כלל את עגנון, כתב: "המסורת קיימת לא רק אצלנו, אצל היהודים. בבואי לחטט בספרים ישנים מצאתי, שההיסטוריון הפולני לבל כתב אודות מלך אגדי בפולין בזמנים קדומים ביותר, עוד לפני שהפיאסטים השתלטו על ארץ פולין, על המלך הזה שקראו לו ר' אב' רהם נאם בהתלהבות עצומה בסיים של גליציה המגן הגדול שלנו סמולקא בשנת 1868 (..) אלא שהם קוראים לו אברהם, ואילו אצלנו הוא נקרא שאול. זה אותו עניין, עטור בשם אחר" ("חוליות" 2002, עמ' 347-349).

עגנון העדיף את הסיפור המלכותי על ר' אברהם, אברהם העברי, אברהם פרוכובניק. סיפור זה מתייחס לתקופה הרבה יותר קדומה, למאה התשיעית, ויש לו מסורות נוכריות מאוחרות יותר ("אגדות ראשית", עמ' 103) - מה שאין כנראה לסיפור המלך שאול. מוטיב מלך פולין היהודי עובר ב"משומרים לבוקר", ילקוטי פסוקים המצוטטים ורקומים בענייני מלכות, המבטאים את יתרונה של מלכות שמים על מלכות פולין ומלכות בשך ודם בכלל. לעומתו, הרב הנגיד שאול וואהל, יודיץ (בן יהודה) קצנלביגן (נולד ב-1545 בפארובה) הוא דמות היסטורית ודאית שבאגדה בלבד, כנראה, הופקדו סמכויות המלוכה בפולין בידיה ללילה אחד, או לתקופה קצרה בנוסחים אחרים, עד לכינוס האסיפה של אצילי פולין להמלכת המלך החדש. הסיפור מופיע בעיקר בספר המשפחתי "גרולת שאול". את המאמר היסודי על המלך שאול וואהל כתב בלבן (ראה אור בוילנה, 1930, וגרפס ב"חוליות" 7, 2002).

שידד עגנון מיפו לברלין בשלהי 1912 הקבילה יצירתו "עגנות" את פניו בלבושה הגרמני. היצירה תורגמה זה מכבר לגרמנית ונתפרסמה ב-"די ולט", השבועון המרכזי של ההסתדרות הציונית בגרמניה, שמרטיץ. בובר היה עורכו (ר' "חיי עגנון", דן לאור, עמ' 61). מאז ועד 1920 האג עגנון לפרסם את יצירותיו בראש וראשונה בתרגום לגרמנית, הרגל שקידם את נוכחותו הציונית ואת התקבלותו. יצירתו היחידה שפורסמה קודם כל בעברית בתקופה זו הייתה "במצולות", שנדפסה בוורשה ב-1917. גם יצירות ידועות ביותר כמו "אגדת הסופר" בנוסח המלא ו"הנידח" ראו אור קודם כל בגרמנית, וכן קבוצה מרכזית של אגדות "פולין". הבימה המרכזית לפרסום "פולין" הייתה בספר שהרציא לאור עגנון עם אהרון אליאשברג ב-1916, "Das Buch von den polnischen Juden" (הספר על יהודי פולין) ב"יודיש פרלאג", שהוא בעיקרו לקט היסטוריוגרפי.

בספר הזה שתי רשימות יצירות לא התומות, שאנו מביאים כאן: "כיצד היה הרב שאול וואהל למלך פולין" ו"ביתה של אסתרקה". השתיים הללו לא תורגמו מעולם לעברית, ורק השנייה שבהן, כפי שהראתה חיה בריצחק, בספרה "אגדות ראשית", שימשה חומר גלם ליצירה מאוחרת, שהתפרסמה בעיבוד ניכר מקץ כמעט שלושים שנה. על ייחוס הסיפורים המתורגמים לעגנון אפשר ללמוד מתוך סימון תוכן הספר בדף השער, פיסוקו ופיזור הסיפורים החתומים. חותמו של עגנון ניכר גם בעיבוד האירוני הביקורתי, בהערות בין השיטין, במוטו, בהקדשה או בהערות הסיום.

דווקא בשני סיפורים אלה מופיעים רפואי התנהגות קמאיים של יהודים מול נוכרים, שחשיבותם רבה להבנת מערכת היחסים בין יהודים לגויים, נושא שעסק בו שמואל ורסס ביצירות עגנון. שני הסיפורים המ-תורגמים מביאים מסורות עממיות בנות מאות שנים, שזכרן בא ככתובים פולניים ויהודיים, בעיקר מהמאה ה-19. בריצחק ייחדה להם פרק בספרה על "אגדת אסתר וקזימיר הגדול" ומאמר נוסף על "ביתה של אסתרקה", והשוותה את הסיפור לנוסח מאוחר של "הלב והעיניים", שחתם למעשה את קובץ סיפורי פולין.

"ביתה של אסתרקה" חזר וצץ ביצירת עגנון בעיצומה של השואה,